

FONETIKA TIZIMIDA TOVUSH VA HARF MASALASI

Ganiyeva Dildora Sagdullayevna,

Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Kattaqo'rg'on davlat pedagogika instituti,

Kattaqo'rg'on, O'zbekiston,

E-mail: dganiyeva084@gmail.uz

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23182035>

Annotatsiya: Maqolada umumturkiy alifbo masalasining tarixiy ildizlari, 1926-yil Boku turkologiya qurultoyi, Samarqand konferensiyasi hamda 2023–2024-yillardagi Ostona, Almati va Boku komissiya yig'ilishlari tahlil qilinadi. Muallif turkiy xalqlar uchun lotin asosidagi 34 harfli umumiy alifbo loyihasi, "bir tovushga bir harf" tamoyili va uni qabul qilish jarayonini yoritadi. Shuningdek, 2026-yilgacha mo'ljallangan uch yillik harakatlar rejasi va konsensusga erishish masalalari ko'rib chiqiladi. Maqolada umumturkiy alifboning o'zbek alifbosini takomillashtirishdagi imkoniyatlari, xususan, [Öö], [Õõ], [Şş], [Çç], [Ğğ], [Ññ] harflarining ahamiyati ko'rsatiladi. O'zbek tilidagi [h]–[x], [o']–[u], [i]–[e] tovushlari chalkashligi, sheva ta'siri, darsliklar va fonetik mashqlar masalalari ham muhokama qilinadi. A. Fitrat, M. Mirtojiyev, F. Kamolov va S. Ibrohimov qarashlariga murojaat qilinadi. Xulosada umumturkiy alifboning qardosh xalqlar yozuvini yaqinlashtirish, ilmiy-madaniy aloqalarni kuchaytirish va umumiy terminologiya shakllantirishdagi ahamiyati hamda talaffuz me'yorlarini mustahkamlashda fonetik mashqlarning zarurligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: umumturkiy alifbo, lotin alifbosi, turkiy xalqlar, Boku turkologiya qurultoyi, Samarqand konferensiyasi, 34 harfli alifbo, bir tovushga bir harf, alifbo islohoti, o'zbek alifbosi, fonetika, talaffuz me'yorlari, sheva ta'siri, [h]–[x] undoshlari, [o']–[u] unlilari, [i]–[e] unlilari, ona tili darsliklari, fonetik mashqlar, umumiy terminologiya

Dunyoning aksariyat rivojlangan mamlakatlari o'z alifbosiga ega. Qachonlardir turkiylarning ham o'z yozuvi bo'lgan, urxun-enasoy yozuvlari bugun tarixga aylangan, qardosh xalqlar ham biz kabi turli istilo va bosqinlar, madaniyat aralashuvlari bilan birga turli til va yozuvlardan foydalanishiga to'g'ri kelgan. Bu o'rinda so'g'd, arab, fors, lotin, kirill yozuvlarining tilimiz imkoniyatlarini qanchalik ifodalab berganini vaqt ko'rsatdi. O'zbek tili va adabiyoti taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsata olgan, milliy uyg'onishga da'vat qilgan jadid ziyolilarimiz o'tgan asrning boshlarida alifbo masalasida ham tarixiy ishlohotlarni amalga oshirdilar.

Turkiy xalqlar tili va adabiyoti, jumladan, alifbo masalasi 1926-yil aprelda Bokuda chaqirilgan turkologiya qurultoyining kun tartibiga "Turk millatlari alifbosining islohoti" mavzusi bilan kiritilgan. Bu davrga kelib Arab alifbosidan lotin alifbosiga o'tish tarafdorlari to'liq ustunlikka erishgan edi. Shuning uchun bahs alifbo qanday harflardan tashkil topishi masalasi ustida borgan. Qurultoyda barcha turkiy xalqlar uchun yagona alifbo tavsiya etilgan. Unda singarmonizm to'liq aks etgan, jumladan, keng (yo'g'on, tiloldi, oldingi qator) va tor (ingichka, tilorqa, keyingi qator) "u" va "o" tovushlari uchun alohida harflar ko'zda tutilgan. Tavsiya 1926-yil may oyida Samarqandda o'tkazilgan maxsus konferensiyada ma'qullangan edi.

Salkam yuz yildan so'ng turkiylar yana alifbo birligi masalasiga qaytishdi. Umumiy turkiy alifboni yaratish bo'yicha komissiya tuzildi. Komissiyaning birinchi Majlisi 2023-yil 28-29 may kunlari Ostona shahrida bo'lib o'tdi va Otaturk nomidagi madaniyat, til va tarix bo'yicha Oliy kengash huzuridagi Turkiy akademiya va Turk tili assotsiatsiyasi tomonidan TDT bilan hamkorlikda tashkil etildi. Ushbu uchrashuv davomida umumiy alifbo bo'yicha komissiyaning ishlash prinsiplari va turkiy tillarning umumiy alifboga silliq o'tishining asosiy prinsiplari tasdiqlandi. Bundan tashqari, ushbu yig'ilish davomida komissiya 34 ta harfdan iborat umumiy turk alifbosini yaratish loyihasini (1-rasm) o'z ishi uchun asos sifatida ko'rib chiqishga qaror qildi.

1-rasm.

Ushbu loyiha olimlar tomonidan 1991-yil 18-20-noyabr kunlari Istanbulda bo‘lib o‘tgan zamonaviy turk alifbosi bo‘yicha xalqaro simpoziumda taklif etilgan. Umumturkiy alifboni ishlab chiqish tashabbusini qo‘llab-quvvatlash maqsadida 2023-yil 27-oktabr kuni Almatida “Umumturkiy alifbosining integratsiyalashgan roli: ilmiy va ijtimoiy jihatlar” xalqaro konferensiyasi bo‘lib o‘tdi.

Komissiyaning ikkinchi yig‘ilishi 2024-yil 6–7-may kunlari Bokuda bo‘lib o‘tdi, unda ishtirokchilar ushbu tashabbusni yangi cho‘qqilarga ko‘tarish bo‘yicha uch yillik harakatlar rejasini (2024-2026) qabul qildilar. 1926-yilgi Boku turkologiya Kongressining 100 yilligi tarixiy ahamiyatidan kelib chiqib, 2026 yilgacha umumiy turk alifbosi ustida ishlashni rivojlantirish va ushbu muhim bosqichni nishonlash uchun muhim natijalarga erishish maqsadi qo‘yildi. Bundan tashqari, komissiyaning ikkinchi Majlisi ishtirokchilari konsensusga erishish, umumiy turk alifbosini takomillashtirish va qabul qilish maqsadida 34 ta harfdan iborat umumiy turk alifbosi loyihasini muhokama qilish uchun ko‘p kunlik ishchi sessiya tashkil etishni taklif qilishdi.

Ozərbayjonning Baku shahrida 2024-yil 9-11-sentabr kunlari Xalqaro Turkiy Akademiya va Turk Tili Jamiyati tomonidan Turk dunyosi umumiy alifbo komissiyasining 3-yig‘ilishi bo‘lib o‘tdi. Ushbu tarixiy tadbirda Turk Davlatlari Tashkiloti tomonidan tuzilgan Turk dunyosi umumiy alifbo komissiyasi a‘zolari ishtirok etdi. Yig‘ilishdan ko‘zlangan asosiy maqsad bu sohada olingan bilim va Komissiyaning ikki yillik faoliyat tajribasidan foydalangan holda turkiy tillar uchun umumiy alifbo loyihasi ustidagi ishlarni yakunlash bo‘ldi. Yig‘ilishda ilk bor 1991-

yilda olimlar tomonidan taklif qilingan lotin asosidagi umumiy turk alifbosi loyihasi har tomonlama ko'rib chiqildi. Komissiya tomonidan mazkur alifbo loyihasida takomillashtirish zarur bo'lgan masalalar yuzasidan atroflicha muhokamalar o'tkazilib, zarur qarorlar qabul qilindi. Olimlar uzoq muhokamalardan so'ng bir qarorga kelishdi va quyidagi umumturkiy alifboni bir ovozdan tasdiqlashdi:

T/r	Harflar		Harflar		Harflar		Harflar	
1.	Aa	(Aa)	Bb	(Бб)	Cc	(дж)	Çç	(Чч)
2.	Dd	(Дд)	Ee	(Ээ)	Əə	(Ä ä)	Ff	(Фф)
3.	Gg	(Гг)	Ğğ	(Ғғ)	Hh	(Хх)	Xx	(Хх)
4.	Ii	(Ии)	Ii	(Ии)	Jj	(Жж)	Kk	(Кк)
5.	Qq	(Ққ)	Ll	(Лл)	Mm	(Мм)	Nn	(Нн)
6.	Ñ ñ	(Нг)	Oo	(Оо)	Öö	(ӧӧ)	Pp	(Пп)
7.	Rr	(Рр)	Ss	(Сс)	Şş	(Шш)	Tt	(Тт)
8.	Uu	(Уу)	Ū ū	(Уу)	Üü	(Уу)	Vv	(Вв)
9.	Yy	(Йй)	Zz	(Зз)				

Ma'lumki, turkiy davlatlar bo'lsak-da har bir tilning o'ziga xos fonetik, leksik farqlanishlari bor, masalan, Turkiya alifbosida [Xx], [Qq] harflari mavjud emas, qirg'iz alifbosida (Hh) harfi yo'q, qozoq alifbosida [Çç] harfi mavjud emas, va bu harflar ifodalaydigan tovushlar uchramaydi.

O'zbek tili uch lahjadan tarkib topgani uchun bizning tovushlar tizimi o'g'uz (Turkiya, Ozarbayjon) hamda qipchoq (Qozig'iston, Qirg'iziston) lahjalarini ham qamrab oladi. Shuning uchun o'zbek alifbosi mazkur xalqlarda mavjud aksariyat tovushlarni o'zida aks ettira oladi. Takomillashtirilayotgan o'zbek alifbosida [Şş], [Çç], [Ö ö], [Ğ ğ] va [Ñ ñ] harflari umimiy turkiy alifboda mos keladi. Umumiy turkiy alifbo qardosh xalqlarni bir-biriga yaqinlashtiradi. Muhokama jarayonida barcha ishtirokchilar o'z fikr-mulohazalarini bildirishdi. 34 ta harfning har biri alohida alohida ovozga qo'yildi.

Bir tovushga bir har tamoyiliga rioya qilindi, avval tovushlar, keyin vaziyat taqizosiga ko'ra ayrim fonemalarga ham harf belgilandi. Unli harflar bilan bog'liq muhokamalar biroz cho'zildi, chunki ular har bir tilning o'ziga xos tovushlarini ifoda qiladi, ko'p marta ishlatiladi [Ii], [Uu], va[Õ õ] unlilari ko'proq muhokama qilindi.

Umumturkiy alifboning o'zbek alifbosiga ta'siri: til va ta'lim bilan bog'liq muammolar

O'zbek adabiy tili turli lahjalaridan o'sib chiqqanligi sababli uning talaffuzi borasida hududlar bilan bog'liq jiddiy muammolar bor. Maktab ona tili darsliklarini tuzishda, ayniqsa, fonetikaga doir o'quv materiallarini berishda mualliflar aholi hududiy talaffuzining tilga ta'sirini inobatga olishlari kerak. Toshkent viloyati, xususan, shahar hududida ommaviy tarzda [h] bo'g'iz undoshi o'rnida muntazam [x] chuqur til orqa undoshining ishlatilishi (xandaley, xurmat, xamma va b.), shuningdek, Buxoro, Samardand (shahar hududida), Surxondaryo va Qashqadaryo viloyatlarining ayrim tumanlarida [o'] unlisining talaffuzida muammolar borligini aytish mumkin. Bu borada Samarqand viloyatiga alohida to'xtalish mumkin. Pastdarg'om, Urgut va Nurobod tumanlarida [i]–[e] unlilarining aytilishida chalkashliklar borligi kuzatiladi. Xuddi shunday Kattaqo'g'on tumanida [o']– [u] unlilarining ishlatilishida muammolar mavjud. Mazkur hududda yashovchilar, o'quvchilar, hatto o'qituvchilar ham [o'] unlisini [u], [u] unlisini [o'] o'rnida qo'llaydilar. Shuningdek, [h] bo'g'iz undoshining ko'pchilikning ham yozma, ham og'zaki nutqda noto'g'ri qo'llanilayotgani, uni bartaraf etishga qaratilgan sa'y-harakatlarning deyarli sezilmayotgani bu borada zarur tavsiyalar ishlab chiqishni va ularni zudlik bilan amaliyotga tatbiq etishni taqazo etadi.

O'zbek tilida [o'] unlisi so'zning turli o'rinlarida bir-biridan farqli talaffuz etilishi ma'lum, biroq uni o'quvchilarga farqlab berish masalasi muammoligicha qolmoqda. [o'] unlisi talaffuzi bilan bog'liq nozik jihatlariga aksariyat ona tili darsliklarida e'tibor qaratilmasligi o'quvchilarimizning adabiy nutq me'yorlarini

to'la o'zlashtirishlariga xalaqit berib kelmoqda. Umumturkiy alifboda mavjud [Öö] grafemasini olib, o'zbek alifbosida takomillashayotgan [Õ õ] harfini ham qoldirish yaxshi samar berishi mumkin. Chunki o'zbek tilida o' unlisi ikki xil talaffuz qiladi va ikki fonemani ifodalaydi. Alifboda mazkur ikki tovushni bir har bilan ifodalab kelish ta'limda ayrim qiyinchiliklarni yuzaga keltirmoqda. Umumturkiy alifbo taklif qilayotgan [Öö] harfidan foydalanib, ularni quyidagicha ajratib ifodalash mumkin:

T/r	Lablanmagan ö unlisi	Lablangan õ unlisi
1.	tör (xonaning yuqori qismi)	tõr (setka)
2.	ör (sochni)	õr (õtni)
3.	öt (harakat)	õt (maysa)
4.	böldi (ikkiga ajratmoq)	bõldi (yuz bermog)

Mahalliy til hisoblangan sheva ta'sirida ayrim unli va undosh tovushlarning aytilishi hamda yozilishida chalkashliklar, xatolar bo'lishi mumkin. Amaliy kuzatuvlar shuni ko'rsatadiki, respublikamizning turli hududlarida o'quvchilar nutqida, asosan, unlilardan [i] – [e], [o'] – [u] va undoshlardan [h], [x], [q], ba'zan [j] tovushlari talaffuzida, ba'zan shuning ta'sirida imloda ham xatoga yo'l qo'yishadi.

Abdurauf Fitratning "O'zbek tili qoidolari to'g'risida bir tajriba" "Sarf" kitobida fonetikaga oid ma'lumotlar ham berilgan. Mazkur qismda Fitrat nutq tovushlarini tavsiflab, ularni unli va unsiz tovushlar deb ikki guruhga ajratadi. Olim unlilarni 9 ta, unsizlar sonini esa 23 ta deb keltiradi. Shundan so'ng tovush o'zgarishlariga to'xtalib, tovush tushishi hamda tovush almashishi haqida ma'lumot beradi va "bu holat tilimizning engillik istaganidan kelib chiqib qolg'on bir hol" deb izoh beradi. Uning fikriga ko'ra, o'zbek tili yalpi turk tilining keng bir tarmog'i sifatida barcha turkiy tillarga xos xususiyat o'zbek tilida ham bo'lishi tabiiy ekanligi, turkiy tillarning barcha tarmoqlarida bo'lgani kabi o'zbek tilida ham ohangdoshlik, so'zlar ohangi e'tiboriga ko'ra yo'g'on va ingichkaga bo'linishi aytiladi. Masalan, *sin* so'zi yo'g'on bo'lsa, *min* so'zi ingichka deb e'tirof etilgan. Shuningdek, ohang masalasi eski yozma asarlarimizda, qishloq shevalarida uchrashi, fors adabiyoti ta'siri bilan buzilgan shahar shevasida bo'lmasa-da, o'zbek tilida bu hodisani yo'q

deb bo'lmashligini ta'kidlaydi. Professor A. Fitratning fonetika, xususan, nutq tovushlari, talaffuz va ohangdoshlik masalalariga milliylik nuqtai nazaridan yondashishni kuzatamiz. Fitrat o'zbek tili tovushlar tizimi haqida to'xtalganda ularning tasnifiga doir quyidagi ikki atamani ishlatadi: unsizlar (23ta); unlilarni (9 ta) ko'rsatadi. Professor M. Mirtojiyev esa o'zbek tilida 14 ta unli borligini ta'kidlaydi.

Ammo bu bugun amalda bo'lgan alifboni murakkablashtirishi mumkin, zero qardosh xalqlar alifbosida ham amalda 9 unlidan foydalanilmoqda. Xalqaro til o'qitish metodikasida, jumladan, ingliz tilida 6 ta unli harf 14 ta tovushni ifoda qiladi va ayni payda bu tilni o'rganishda, xususan, o'qish va yozishda jiddiy muammolar yo'q, bizningcha. O'zbek alifbosini takomillashtirishda unlilar masalasiga e'tibor qaratilmayotgan edi, umumturkiy alifbodagi imkoniyatlardan unumli foydalanish bu boradagi muammolarni hal qilishi mumkin.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, umumturkiy alifbo qardosh xalqlar olimlarining hamjihatligi asosida bir to'xtamga kelib, taklif qilingan umumiy harflar bazasidir. Undagi hamma harfdan to'liq foydalanish majburiyati mavjud emas, bu lotin alifbosiga o'tayotgan, o'tmoqchi bo'lgan davlatlar uchun yozuvni o'zaro yaqinlashtirish yo'lida bir imkoniyat. Kelgusida turkiy xalqlar yozuvlari imkon qadar bir-biriga yaqin va tushunarli bo'lsa, ilmiy, madaniy, badiiy yozishmalarda qo'l kelishi, sekin-asta avvalgidek mushtaraklikka etishish ko'zda tutilgan. O'zbek yozuvchilari yozgan asarlarni qozoq, qirg'iz, turk, ozar xarqlari tarjimasiz o'qiy olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Komissiyaning faoliyati turkiy xalqlar o'rtasida umumiy terminologiyani yaratish masalasida hali davom etishi mumkin.

Adabiy til va uning muhim tarkibiy qismi bo'lgan talaffuz meyorlari millatning yuzi, madaniyatlik belgisi sifatida namoyon bo'ladi, shuningdek, shu millat vakillarining o'zaro muloqotlari tushunarli va samarali bo'lishini ta'minlaydi. Ona tili darslarida talaffuz ustida ishlanar ekan, hamma tovushlarning to'g'ri talaffuzi ham maxsus mashqni talab etavermaydi. Har bir tilda ham talaffuz va

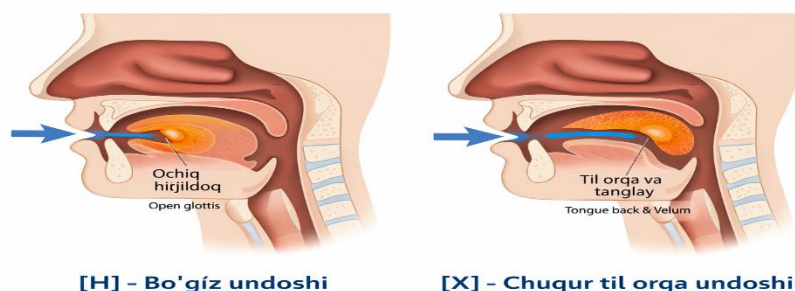
imlosi muammoli bo'lgan nutq tovushlari mavjud. Jumladan, o'zbek tilida ham. Asosan, o'quvchilar, barcha soha vakillari, eng achinarlisi, ayrim mutaxassis-o'qituvchilar ham [x]–[h], [u]–[o'], [i]–[e] va ayrim hududlarda [q], [ng] kabi tovushlarning aytilishi va yozilishida muntazam xatoga yo'l qo'yadilar. O'. Usmonova bu masalani hal qilishdagi qiyinchiliklarga shevalarni sabab qilib ko'rsatadi¹³. Tadqiqotchi talaffuz masalasi o'zbek tilida o'rganilmasdan kelinayotganligini ta'kidlaydi va bu borada o'z ishida adabiy talaffuz meyorlarini belgilash ishlariga birinchi bo'lib qo'l urgan olim F.K.Kamolov hamda professor S.I.Ibrohimovlarning qimmatli fikrlariga tayanadi.

Bugungi kunda ham ayrim unli va undoshlar talaffuzini o'rgatishda qiyinchiliklarga duch kelinadi. Talaffuzdagi har xillikka sabab sheva ekanligi nazarda tutilsa, adabiy talaffuzni shakllantirishning samarali yo'li bu – fonetik mashqlar ustida ishlash ekanligi ma'lum bo'ladi. Talaffuzda ham, yozuvda ham eng ko'p chalkashlik bo'g'iz undoshi [h] bilan bog'liq. Uni bartaraf qilish uchun quyidagicha yondashish tavsiya qilinadi:

Agar biz videoprojektor (imkoni bo'lmasa, plakatlariga tushirib olish ham mumkin) orqali maxsus tuzilgan fonetik mashqlar va shu tovushlar talaffuz holati aks etgan oksilografik tasvirlardan foydalansak, natija ijobiyga o'zgarishi mumkin. Nutqiy malakalarni shakllantiruvchi vosita, bizningcha, quyidagicha mashqlardan muntazam foydalanishdir.

[X] va [H] harflarining talaffuzi hamda imlosi. [h] – bo'g'iz undoshi bilan [x] – chuqur til orqa undoshining ba'zan imloda, asosan, talaffuzda almashtirilib, xato qo'llanilmoqda. Bu borada ko'plab metodik tavsiyalar, hatto maxsus lug'atlar("h"li va "x"li so'zlar lug'ati) yartilgan bo'lsa-da, bu borada hozirgacha sezilarli natija yo'q.

¹³ Усмонова Ў. Талаффуз маданияти. –Т.: Фан, 1976. – 3-б.

2.1-rasm.

[H] va [X] talaffuzi bo'yicha mashqlar

1. Tinglab aniqlash mashqi

Ma'lumot: O'qituvchi yoki audio yordamida [h] va [x] tovushlari bilan so'zlar aytiladi.

Topshiriq: O'quvchi tinglab, qaysi tovush ishlatilganini aniqlaydi.

Misol so'zlar: [h]: havo, hayvon, halqa, hamkor [x]: xona, xat, xalq, xarita

Maqsad: Tinglab ajratish va bo'g'iz undoshi vs til orqa undoshini farqlash.

2. Takrorlash va talaffuz mashqi

Topshiriq: Har bir so'zni alohida va keyin jumlada talaffuz qilish.

Misol jumlar: [h]: "Havo bugun juda iliq."

[x]: "Xonaga yangi kitoblar keltirildi."

Maqsad: To'g'ri talaffuzni mustahkamlash, so'zlar kontekstida mashq qilish.

3. To'ldirish mashqi

Topshiriq: Bo'sh joyga [h] yoki [x] tovushini qo'yish. **Misol:**

1. _avo juda sovuq. → **H**avo juda sovuq.
2. _alq odamlarga yordam beradi. → **X**alq odamlarga yordam beradi.
3. _amkorlar uchrashdi. → **H**amkorlar uchrashdi.
4. _ona kitobni stolga qo'ydi. → **X**ona kitobni stolga qo'ydi.

Maqsad: Talaffuz va imlo xatolarini aniqlash.

4. Xatolarni tuzatish mashqi

Topshiriq: Quyidagi soʻzlarda [h] va [x] xatolarini aniqlang va tuzating.

Misol: xavo → havo, halq → xalq, xamkor → hamkor

Maqsad: Talaffuz va yozuvni ongli ravishda farqlash, mustaqil tuzatish koʻnikmasi.

5. Ogʻzaki nutq mashqi

Topshiriq: Oʻquvchi berilgan soʻzlar bilan jumla tuzadi va ogʻzaki aytadi.

Misol soʻzlar: havo, hamkor, xona, xalq, hayvon, xat

Jumla tuzish: "Hamkorlar yangi xonaga kirib, hayvonlar haqida gaplashishdi."

Maqsad: Talaffuzni mustahkamlash, ogʻzaki nutqda toʻgʻri ishlatish.

6. Ijodiy mashq

Topshiriq: [h] va [x] bilan boshlanadigan soʻzlardan qisqa hikoya yozish.

Misol: "Havo juda iliq edi. Xonaga kirgan xalq hayvonlarni kuzatdi."

Maqsad: Talaffuz va grammatika qoidalarini integratsiyalash, ijodiy nutqni rivojlantirish.

Koʻrib turganingizdek, [h] - boʻgiz undoshining talaffuz qilinishida [x] tovushidan farqli oʻlaroq, oʻpkadan kelayotgan havo oqimi ogʻiz boʻshligʻida til va tanglay orasidan erkin oʻtayotganligi sababli deyarli shovqinsiz hosil boʻlmoqda: *h-h-h...*

Ilmiy adabiyotlarda [h] boʻgiz undoshinig oʻz qatlamga oid soʻzlarda uchramasligi taʼkidlanadi:

*"h konsonanti oʻzlashgan leksikaga oid soʻzlarda qoʻllanib, oʻz leksikaga doir soʻzlarda boʻlmaydi. Garchi u oʻzbek orfoepik meyoriga koʻra artikulyatsiya qilinsa ham, jonli tilda koʻproq chuqur til orqa tovushiga yaqinlashtirilib yuboriladi. Shuning uchun uni Buxoro va Samarqand shevalaridan boshqa shevalarda chuqur til orqa konsonantidan farqlay bilmaydilar"*¹⁴.

¹⁴ Қаранг. Миртожиев М. Ўзбек тили фонетикаси. – Т.: Фан, 2013 – 121-б.

Shunga qaramay, *hil-hil, eh, ho, himm, ha, huvv, hoy, oh* kabi o'zbek tiligagina xos so'zlarda aynan bo'g'iz undoshi ishtirok etayotgani, bu tovushning talaffuzi o'zbeklar uchun begona emasligini inkor etib bo'lmaydi.

[x] – undoshining aytilishida esa tilning orqa qismi qattiq tanglayga juda yaqin bo'lganligi sababli o'pkadan kelayotgan havo oqimi tor oraliqdan siqilib o'tishi natijasida qattiq titrash orqali kuchli shovqin sodir bo'ladi: x-x-x...

Quyida bo'g'iz undoshininig talaffuzi va imlosiga doir maxsus mashq va topshiriqlarni tavsiya etamiz:

1-mashq. Quyidagi ma'lumotlarni o'qing va to'g'ri talaffuz qilishni mashq qiling.

[h]- bo'g'izda hosil bo'luvchi yagona undosh tovush bo'lib, o'pkadan chiqayotgan havo bo'g'izda to'siqqa uchraydi. Unli tovushlardan farqi shovqindan iboratligidadir. Chuqur til orqa undoshi [x]dan talaffuziga ko'ra farqlanadi:

[h] - talaffuzda til tanglayga tegmaydi, titramaydi.

[x] - talaffuzda tilning orqa qismi qattiq tanglayga tegadi va o'pkadan kelayotgan havo bosimi til va tanglay orasidan sirg'alib, titrab o'tadi.

hal – hol – hil – ho'l	xol – xil – xo'r – xas
hol– xol	hush – xush
ham – xam	hil – xil
hamma – xamma	hatto – xato

O'qituvchi shu holatni videoprojektor orqali (uning hajmi katta bo'lganligi sababli sinfdagi barcha o'quvchi tasvirni yaqqol ko'rib turadi va bu eng muhimidir) batafsil izohlab, shu asosda to'g'ri talaffuz qilib bera olsa, natija istalgandek bo'ladi. So'ng mustahkamlash uchun biror matn, masalan, Muhammad Yusufning "Ilm istang" she'ri [h] va [x] harflari tushirilgan holda ekranga chiqarilsa, o'quvchilar bir vaqtning o'zida mustaqil o'rganganlarini amaliyotda qo'llab ko'rish imkoniga ega bo'ladilar. Vaqt ham tejraladi. Uyga vazifa sifatida biror sevimli asar misolida [x] yoki [h] tovushi ishtirok etgan 20ta so'z topish topshiriladi. Bu borada she'riy matnlar ustida ko'proq ishlash yaxshi natija beradi.

1-mashq. Berilgan she'riy matndagi bo'sh o'rinlarga kerakli harflarni
qo'yning va she'rni ifodali o'qing.

Alp o'g'lonlar o'lkasi bu ko'...na Turon,
Qalqonlari, qanotlari, ilm istang.
Yarim ja...on bunyod etgan so...ibqiron,
Alisherning avlodlari, ilm istang.
Ilm istang, izingizdan ibrat yog'sin,
I...losingiz sha...dingizdan shiddat yog'sin,
Ortingizdan mag'rur-mag'rur millat yog'sin
Mulki Turon najotlari, ilm istang. (M.Yusuf)

2-mashq. "Adabiyot" darsligidan uyga vazifa sifatida o'qishga berilgan
biror asardan [x] va [h] undoshlari ishtirok etgan so'zlarga 15tadan misol topib
daftaringizga yozing va ularni to'g'ri talaffuz qilishga odatlaning.

Tutuq belgisining ifodalanishi. Tutuq belgisi ishtirok etgan so'zlarning
talaffuzida, ba'zan imlosida ham kamchiliklar uchraydi. Darsliklarda mazkur
belgining uch vazifasi haqida batafsil ma'lumot berilgan bo'lsa-da, talaffuzda
chalkashliklar mavjud. YA'ni unidan keyin kelganda ham, undoshdan keyin
kelganda ham ajratib aytilaveradi. *Ma'/naviyat, ma'/rifat, ma'/no.* Muammoni
bartaraf etish uchun, bizningcha, masalaga quyidagicha yondashish mumkin:

Eslatma [:] cho'ziqlikni bildiradi.

1-mashq. Talaffuzda qiyoslang..

Tana – ta':na	ma':no
Davo – da': vo	ma':rifat
Sher – she': r	ma':naviyat

Agar tutuq belgisi unidan keyin kelsa, shu unli tovush cho'ziqroq talaffuz
qilinadi.

2-mashq. Qoidaga asosan to'g'ri talaffuz qilishni mashq qiling.

San'/at – sanat	mas'/ul
-----------------	---------

Tal'/at – talat	jur'/at
Qal'/a – qala	mas'/ud
Sur'/at – surat	in'/om tal'/at

Agar tutuq belgisi undoshdan keyin kelsa, u o'zidan keyingi tovushdan ajratib talaffuz qilinadi.

1-topshiriq. Dastlab tutuq belgisining unli harflardan keyin kelishiga, so'ng undosh harflardan keyin kelishiga xalq maqollari orasidan misollar topib yozing va talaffuz asosida farqlang.

Va'daga vafo mardning ishidir.

2-topshiriq. Uyga vazifa. Nutq tovushlarini aniq talaffuz qilishni mashq qiling. Qanday hodisa yuz berayotganini yozma izohlang. Har bir so'z ishtirok etgan she'riy misra keltiring.

Jumladan, o'quvchilarga "Urg'u" mavzusini o'rgatishda ham maxsus mashqlardan unumli foydalanish nutqning ta'sirchanligini oshirishga yordam beradi. Ekranda havola etiladigan mashq namunalari dastlab boshqa til so'zlariga qiyoslab o'rgatilishi maqsadga muvofiq.

Nutq tovushlarining ma'no farqlash vazifasini

aniqlash orqali o'quvchilarning so'z zaxirasini boyitish

3-mashq. Berilganlarni to'g'ri talaffuz qilishni mashq qiling.

it – yet

is– es

in – en

il – el

ish – esh

Iz – ez

tish – tesh

pish – pesh

3-topshiriq. Berilgan matndan ma'no farqlaydigan unli va undosh tovushlar ishtirok etgan so'zlarni toping.

Kimki o'z yo'lidan borayotgan ekan, u hamma narsani biladi va uddalay oladi. Faqat bir narsa orzuning ro'yobga chiqishiga mone'lik qiladi – bu omadsizlikdan cho'chish.

O'quvchilar uchun talaffuzi hamda imlosi qiyin nutq tovushlarini o'zlashtirishga mo'ljallangan maxsus fonetik mashq va topshiriqlar

4-mashq. Quyidagi soʻzlarni toʻgʻri talaffuz qilishni mashq qiling.

nutq – huquq	qoʻl – qul	radio – yadro
sulh – xulq	teri – tire	toʻzgan – tuzgan
rol – rul	hush – xush	Internet – internat

I unlisining talaffuzi va imlosi

5-mashq. Qanday soʻzlarda i unlisi yoziladi, lekin oʻqilmaydi? Misollar keltiring.

[i] unlisi oʻzbekcha va arabcha soʻzlarda juda qisqa talaffuz qilinadi. Chunonchi, *bilim, iliq, din, asir, amir va b.*

Oʻzbek va tojik tilidan oʻzlashgan soʻzlarda aniqroq, choʻziqroq talaffuz qilinadi. Masalan, *kino, bino, fizika, durbin va hk.*

6-mashq. Berilgan soʻzlarni toʻgʻri talaffuz qiling, maʼnosini bir-biridan farqlang. Har biriga maʼnodosh soʻz toping va ular ishtirokida jumla tuzing.

et – it, el – il, ez – iz, en – in, eʼlon – ilon, eshon – ishon, echki – ichki, endi – indi.

7-mashq. Quyidagi soʻzlarni toʻgʻri talaffuz qiling va xato yozilganlarini aniqlang.

Qipchoq lahjasiga mansub oʻquvchilar koʻp holatlarda [oʻ] unlisini [u] unlisi bilan talaffuzda va imloda almashtirib notoʻgʻri qoʻllashadi.

qoʻl – qul	qoʻsh – qush	qoʻy – quy
gʻoʻra – gʻura	gʻoʻza – gʻuza	oʻy – uy
qoʻra – qura	qoʻshiq – qushiq	toʻy – tuy
qoʻzi – quzi	oʻzim – uzim	soʻy – suy

[a] va [o] unilari talaffuzi hamda imlosi

Oʻzbekcha soʻzlarda [a] unlisi, odatda, asliga koʻra talaffuz qilinadi, biroq ayrim soʻzlarda [o]ga oʻxshab aytiladi, lekin a yoziladi. Masalan, *davom, raxon, vagon, narvon...*

8-mashq. *O'zbek tilidagi til orqa [o] unlisi boshqa tillardagi [o]ga shaklan o'xshasa ham, talaffuzda farq qiladi.(O'qituvchi yordamida talaffuz qiling.)*

ton (so'zidan ton di)	ton (ohang)
tok (uzum)	tok(kuchlanish)
tom (uyning tomi)	tom (bob)

9 mashq. *Uyga vazifa. Keltirilgan xalq maqollaridagi so'zlardan qaysilarida [a] unlisi [o] kabi talaffuz qilinadi, ammo [a] yoziladi.*

1. Achchiq savol berib, shirin javob kutma. 2. Toza havo – tanga davo.

[o'] unlisining talaffuzi va imlosi . [o'] unlisining tilimizda bir xil talaffuz etilmasligi ma'lum. Dastlab **[o']** unlisining ikki xil talaffuzini farqlab olish uchun misollar shakldosh so'zlardan keltiriladi va o'qituvchi ko'magida birma-bir talaffuz qilinadi:

to'r (uyning to'ri)	to'r (setka)
o'r (sochni)	o'r (o'tni)
o't (harakat)	o't (maysa)
o'sma (harakat)	o'sma (ot)

So'z tarkibida talaffuz qilib bo'lgandan so'ng quyidagi mashq orqali jumla tarkibida ham aytib ko'ramiz.

10-mashq. *Berilgan gaplardagi tagiga chizilgan so'zlarni ma'nosiga ko'ra to'g'ri o'qing va ma'nodoshlarini toping.*

Mehmon uyning **to'r**ida o'tiradi. Biz **to'r**ni olib baliq tutgani yo'l oldik. Onasi qizining sochini **o'rib** qo'ydi. Niholni erta ekkan, hosilni erta **o'rar**.

Oltin **o'tda** bilinar – odam mehnatda. **O't**gan bulutdan yomg'ir kutma. **O'sma** qoshni **o'stiradi**.

Agar o'zbek tili ikkinchi til yoki davlat tili sifatida o'qitilayotgan bo'lsa, mashqlar qatorini o'quvchining ona tilidagi tovushlar bilan ham davom ettirish mumkin:

<i>bol – bol</i>	<i>but – but</i>	<i>kon – kon</i>
<i>sol – sol</i>	<i>tut – tut</i>	<i>ton – ton</i>

<i>son – son</i>	<i>tush – tush</i>	<i>tok – tok</i>
<i>ton – ton</i>	<i>shum – shum</i>	<i>dom–dom</i>

Bunday mashqlar birinchidan, o'quvchi nutqini adabiy talaffuzga odatlanishini ta'minlaydi, ikkinchidan, o'quvchining o'zbek va o'zbek tili bo'yicha bilimlarini ham boyitadi. Qolaversa, o'qituvchi mazkur mashqdagi so'zlarni namuna sifatida talaffuz qilib berayotganda so'zlarning ma'nosini o'quvchilarga tushuntirishga harakat qilib, sinonimlardan foydalanadi, natijada ta'lim oluvchining so'z boyligi oshishiga ham erishiladi. Yoki talaffuz mashqi tugagach, o'quvchilarning o'zlariga o'zbekcha so'zlarga ma'nosi to'g'ri keluvchi boshqa so'zlar topish topshirig'i berilsa, ularning mustaqil ishlashlariga, fikrlashlariga, oldin o'rganilganlarini amaliyotda qo'llashlariga sharoit yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Миртожиев М. Ўзбек тили фонетикаси. – Т.: Фан, 2013.
2. Абдуазизов А.А. Ўзбек тили фонологияси ва морфонологияси. – Т.: –Б.36.
3. Решетов В.В. Узбекский язык. I Фонетика. Ташкент: Учпедгиз, 1959. – 357 с.
4. Nabiyeva D., Zokirova H.O'zbek tili fonetikasi o'quv-uslubiy qo'llanma. – Andijon: 2016. –B. 36.
5. Бонк Н. А., Котий Г. А., Лукьянова Н. А. Учебник английского языка. – М.: Деконт, 1999. – С.7.
6. F.Хамроев Она тили ўқитишнинг самарали усуллари. Ўқитувчилар учун методик қўллама. –Тошкент: Баёз нашриёти, 2018. –197 б.
7. Умаров Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилида унлиларни таснифлаш масаласига доир. //Ўзбек тили ва адабиёти. №2. 1995. –Б. 52-53.
8. Усмонова Ў. Талаффуз маданияти. –Т.: Фан, 1976.